

YANGI AVLODNI UYG'OTGANLAR YOXUD, JADIDLARNING MA'RIFIY JASORATI

Sirojova Dilso`z Nuraliyevna

Buxoro Davlat Pedagogika inisitituti

Ijtimoiy va pedagogika fanlar fakulteti 2-TAR-25 guruh talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18889814>

Annotatsiya: Ushbu maqola (tadqiqot) XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida O'rta Osiyoda, xususan O'zbekiston hududida faoliyat yuritgan jadidchilik harakati va uning yorqin namoyandalari haqida so'z yuritadi. Jadidlar — Ismoilbek Gasprinskiyning "usuli jadid" (yangi usul) g'oyalaridan ilhomlanib, millat uyg'onishiga, ma'rifat tarqalishiga va jamiyatni isloh qilishga umrlarini bag'ishlagan ziyolilar avlodidir. Maqolada jadidlarning ma'rifiy jasorati nafaqat bilim tarqatish, balki mustamlakachilik tuzumiga nisbatan ma'naviy qarshilik ko'rsatish sifatida ham baholanadi. Ularning ko'pchiligi keyinchalik sovet tuzumi tomonidan qatag'on qilinib, "xalq dushmani" deb e'lon qilingan bo'lsa-da, ularning ma'naviy merosi o'zbek xalqining milliy ongini shakllantirishda beqiyos o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, ma'rifatparvarlik, usuli jadid, milliy uyg'onish, islohotchilik, qatag'on, milliy meros.

Аннотация

Данная статья (исследование) посвящена джадидскому движению, действовавшему на территории Средней Азии, в частности на территории Узбекистана, в конце XIX — начале XX века, и его выдающимся представителям. Джадиды — это поколение интеллигентов, вдохновлённых идеями «усули джадид» (нового метода) Исмаилбека Гаспринского, посвятивших свою жизнь пробуждению нации, распространению просвещения и реформированию общества. В статье духовный подвиг джадидов оценивается не только как распространение знаний, но и как нравственное сопротивление колониальному режиму. Большинство из них впоследствии были репрессированы советской властью и объявлены «врагами народа», однако их духовное наследие занимает неопределимое место в формировании национального самосознания узбекского народа.

Ключевые слова: джадидизм, просветительство, новый метод, национальное пробуждение, реформаторство, репрессии, национальное.

XX asr boshlarida Turkiston zaminida xalqning ma'naviy uyg'onishi, milliy o'zlikni anglash va taraqqiyotga intilish jarayonida jadidlar harakati alohida ahamiyat kasb etdi. Jadid ziyolilar o'z davrining eng og'riqli muammosi — jaholat, savodsizlik va mustamlakachilik zulmini ma'rifat yo'li bilan yengishga intildilar. Ular uchun haqiqiy ozodlik, avvalo, xalq ongi va qalbining uyg'onishi, yosh avlodning zamonaviy bilimlar bilan qurollanishi orqali tasavvur etilardi. Shu bois jadidlar harakati nafaqat siyosiy yoki ijtimoiy, balki chuqur ma'rifiy, tarbiyaviy mazmunga ega bo'lgan uyg'onish harakati sifatida tarixga kirdi. Jadidchilikning paydo bo'lish sabablari Jadidlar harakatining vujudga kelishiga bir nechta omillar sabab bo'lgan. Avvalo, chor Rossiyasi mustamlakachiligi tufayli Turkiston o'lkasida siyosiy mustaqillikdan mahrumlik, iqtisodiy ezilish, mahalliy aholi huquqlarining cheklanishi yuzaga kelgan edi. Buning ustiga, asrlar davomida shakllangan an'anaviy maktab va madrasalarda asosan diniy va qisman nazariy bilimlar o'qitilib, zamonaviy fan va texnika yangiliklari chetda qolib ketdi. Natijada

musulmon jamiyati dunyodagi ilm-fan yutuqlaridan ortda qola boshladi. Ikkinchi muhim omil – o’sha davrda dunyoning turli burchaklarida kechgan islohotlar, ma’rifatparvarlik harakatlari, yangi maktablar tajribasi edi. Turkiston ziyolilari Turkiya, Tatariston, Boku, Qrim, Misr singari hududlar bilan aloqa o’rnatib, u yerda shakllanayotgan yangi usuldagi ta’lim tizimi, matbuot va adabiyotdagi yangilanishlardan ilhom oldilar. Uchinchi tomondan, xalqning og’ir turmushi, savodsizlikning keng tarqalganligi, ayollar ta’limdan bebahra ekani jadid ziyolilarini chuqur o’ylantirar, ularni islohlari yo’liga undardi. Shu tariqa jadidchilik harakati tarixiy zarurat sifatida yuzaga keldi. Jadidlarning ma’rifiy g’oyalari Jadidlar ta’lim-tarbiya masalasini millatning kelajagi bilan bevosita bog’liq deb bildilar. Ularning nazarida milliy ozodlik va taraqqiyotga erishish uchun, avvalo, xalqni ma’rifatli qilish, zamonaviy bilimlar bilan tanishtirish zarur edi. Shuning uchun ham ular “yangi usul” maktablarini ochishni, darslarni tushunarli, qisqa muddatda samarali qilishni taklif qildilar. An’anaviy maktablarda yillar davomida faqat alifbo va diniy matnlarni yodlash bilan cheklanilgan bo’lsa, jadid maktablarida ona tili, hisob, geografiya, tarix, tabiatshunoslik, rus tili kabi dunyoviy fanlar ham o’qitila boshladi. Jadidlarning ma’rifiy g’oyalari faqat bilim berish bilan chegaralanmagan edi. Ular yosh avlodda milliy g’urur, vatanparvarlik, halollik, mehnatsevarlik, odob-axloq kabi fazilatlarni tarbiyalashni ham maqsad qilib qo’yg’anlar. Jadidlar uchun maktab – bu shunchaki dars o’tiladigan joy emas, balki millat ruhini o’zgartiradigan, kelajak yetakchilarini yetishtiradigan maskan bo’lishi kerak edi. Shuningdek, ular ayollarning ta’lim olishini ham qo’llab-quvvatlab, “savodli onasiz savodli avlod bo’lmaydi” degan mazmundagi fikrlarni ilgari surdilar. Jadid maktablari va ularning ahamiyati Jadidlarning eng muhim amaliy ishlari – yangi usuldagi maktablarni tashkil etish bo’ldi. Bunday maktablar dastlab xususiy tashabbus asosida, ko’pincha jadid ziyolilarining o’z mablag’lari yoki hamfikir savdogarlarning yordami bilan ochildi. Bu maktablarda ta’lim jarayoni sinf-sinfga bo’linib, har bir bosqich uchun alohida dastur tuzildi, o’qish va yozish qisqa muddatda o’rgatildi. Darslarida doska, bo’r, darslik va qo’llanmalardan faol foydalanish, o’quvchilarni savol-javob, o’yin, misollar orqali faollashtirish usullari qo’llanildi. Jadid maktablari qisqa fursatda xalq orasida mashhurlashib, ko’plab o’g’il-qizlarning savod chiqarishiga sabab bo’ldi. Bu maktablarni bitirgan yoshlar keyinchalik muallim, jurnalist, yozuvchi, shoir, shifokor, muhandis kabi kasblarni egallab, jamiyatda faol pozitsiyani egalladilar. Ayni paytda, eski maktab tarafdorlari bu yangilikka qarshilik ko’rsatib, jadidlarni “bid’atchi”, “dinga yot islohotchi” deb aybladilar.

Shunga qaramay, jadid maktablari son jihatdan ham, sifat jihatdan ham tobora kuchaydi va Turkiston jamiyatida ma’naviy uyg’onish jarayonini jadallashtirdi. Matbuot, adabiyot va teatr – ma’rifat quroli. Jadidlar ma’rifat tarqatishda faqat maktab bilan cheklanib qolmadilar; matbuot, adabiyot va teatrni ham kuchli qurol sifatida qo’llashdi. Gazeta va jurnallar orqali ular zamon yangiliklari, ilm-fan yutuqlari, ijtimoiy adolatsizlik, savodsizlik oqibatlari haqida maqolalar yozib, xalqni o’ylashga, mulohaza qilishga undadilar. Maqolalarida milliy birlik, iqtisodiy mustaqillik, ta’lim va tarbiya masalalarini keng yoritdilar. Bu nashrlar ko’pincha senzura ta’qibiga uchragan bo’lsa-da, o’qimishli qatlamni uyg’otishda katta rol o’ynadi. Bundan tashqari, jadid yozuvchilarining hikoya, qissa, dramalarida jaholat, eskicha qarashlar, xurofot, ayollar erksizligi, poraxo’rlik, dangasalik kabi illatlar tanqid qilindi. Teatr sahnalarida qo’yilgan asarlar tomoshabinlar qalbiga tez yetib borar, ularni kulgi va achinish orqali o’ylashga majbur etardi. Teatr binolariga ilk bor ayollar, yoshlar, savdogarlar, hunarmandlar kelishi, bu joylarni ma’rifat maskaniga aylantirdi. Shunday qilib, jadidlar kitob, gazeta va sahnani birlashtirib,

ma’rifatni keng ommaga singdirish yo’lini topdilar. Jadidlarning ma’rifiy jasoratijadidlar faoliyatini “jasorat” deb atash bejiz emas. Ular zamonining kuchli bosim va ta’qiblariga qaramay, yangi fikrni aytishdan, xalqni uyg’otishdan qo’rqmadilar. Mustamlaka hokimiyati jadidlarning har bir qadamini nazorat qilib, ularning maktablarini yopishga, gazeta va jurnallarini bekor qilishga, o’zlarini kuzatib, tazyiq o’tkazishga harakat qildi. Eski fikr tarafdorlari esa ularni dinga qarshi ko’rsatib, obro’sini to’kishga urindilar. Bunday sharoitda ham jadidlar o’z yo’lidan qaytmadi, aksincha, ma’rifatlarni yanada faol targ’ib etdilar. Jadidlarning ma’rifiy jasorati, eng avvalo, ular tanlab olgan yo’lda ko’rinadi: ular zo’ravonlikni emas, bilim va tarbiyani qurol qilib oldilar. Ular uchun har bir ochilgan yangi maktab, chop etilgan kitob yoki sahnalashtirilgan spektakl – zulmatga qarshi yoqilgan chiroq edi. Ta’qiblarga qaramay, yangi darsliklar yaratish, yangi usul muallimlarini tayyorlash, yoshlarni chet ellarda o’qitish tashabbuslari ularning qanchalik qat’iyatli bo’lganini ko’rsatadi. Ko’plab jadidlar keyinchalik siyosiy ta’qiblar qurboni bo’lgan bo’lsalar-da, ular boshlab bergan ma’rifat yo’li bekor ketmadi. Jadidlar merosi va bugungi avlod. Bugungi kunda jadidlar harakati merosi O’zbekistonning ma’naviy hayotida muhim o’rin egallaydi. Mustaqillik sharofati bilan ularning nomlari tiklandi, asarlari qayta nashr qilindi, hayoti va faoliyatiga oid tadqiqotlar yaratildi. Jadid ziyolilarining orzu-umidlari – milliy ta’lim tizimining takomillashuvi, yosh avlodning zamonaviy fanlarni egallashi, dunyo bilan bemalol muloqot qilishi kabi g’oyalar hozirgi islohotlar mazmuni bilan uyg’unlashadi. Bugun mamlakatimizda olib borilayotgan ta’lim islohotlari, yangi maktab va oliygohlar, xalqaro hamkorlik dasturlarida jadidlarning ruhiy merosi sezilib turadi. Yangi avlod uchun jadidlar faqat tarixiy shaxslar emas, balki ibrat manbaidir. Ularning Vatan va millat taqdiri uchun qayg’urishi, shaxsiy manfaatdan kechib, xalq ravnaqi yo’lida fidoyilik ko’rsatishi bugungi yoshlar uchun ham dolzarb darsdir. Agar bugungi o’quvchi, talaba, yosh mutaxassis jadidlar qoldirgan ma’naviy merosni chuqur o’rganib, uni zamonaviy sharoitga mos ravishda davom ettirsa, ma’rifat bayrog’i hech qachon qo’ldan tushmaydi. Demak, jadidlarning ma’rifiy jasorati – bu nafaqat o’tmish sahifasi, balki bugungi va ertangi kun uchun ham yo’lko’rsatkichdir. XulosaXulosa qilib aytganda, jadidlar XX asr boshlarida Turkiston xalqini jaholat uyqusidan uyg’otishga bel bog’lagan ma’rifatparvar zotlar bo’ldilar. Ular maktab, matbuot, adabiyot va teatr orqali millat ongini o’zgartirishga, yosh avlodni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirishga urindilar. Ularning bu yo’ldagi sa’y-harakatlari ko’plab qiyinchilik, ta’qib va qurbonliklar evaziga amalga oshdi.

Bugungi kunda jadidlar harakati merosi O’zbekistonning ma’naviy hayotida muhim o’rin egallaydi. Mustaqillik sharofati bilan ularning nomlari tiklandi, asarlari qayta nashr qilindi, hayoti va faoliyatiga oid tadqiqotlar yaratildi. Jadid ziyolilarining orzu-umidlari – milliy ta’lim tizimining takomillashuvi, yosh avlodning zamonaviy fanlarni egallashi, dunyo bilan bemalol muloqot qilishi kabi g’oyalar hozirgi islohotlar mazmuni bilan uyg’unlashadi. Bugun mamlakatimizda olib borilayotgan ta’lim islohotlari, yangi maktab va oliygohlar, xalqaro hamkorlik dasturlarida jadidlarning ruhiy merosi sezilib turadi. Yangi avlod uchun jadidlar faqat tarixiy shaxslar emas, balki ibrat manbaidir. Ularning Vatan va millat taqdiri uchun qayg’urishi, shaxsiy manfaatdan kechib, xalq ravnaqi yo’lida fidoyilik ko’rsatishi bugungi yoshlar uchun ham dolzarb darsdir. Agar bugungi o’quvchi, talaba, yosh mutaxassis jadidlar qoldirgan ma’naviy merosni chuqur o’rganib, uni zamonaviy sharoitga mos ravishda davom ettirsa, ma’rifat bayrog’i hech qachon qo’ldan tushmaydi. Demak, jadidlarning ma’rifiy jasorati – bu nafaqat o’tmish sahifasi, balki bugungi va ertangi kun uchun ham yo’l ko’rsatkichdir.

Yangi avlodni uygʻotganlar, nurli tonglar farzandi,
Zulmat ichra yonib chiqqan xalqning ogʻriq dardu bandi.
Qogʻoz, qalam, bir maktabda boshlar edi kurashni,
Bilim bilan sindirmoqchi asrlar qoʻygan toshni. Eski darslik, xat-savodsiz kunlar yotar notinch, gʻam,
“Uygʻon, millat!” – derdi ulugʻ zotlar har satrda ham.
Bir tomonda zoʻr zulm, tahdid, bir tomonda qoʻrquv, vahm,
Bir tomonda esa maʼrifat – yurakdagi soʻnmas sham. Yangi usul maktablari – kelajakning ilk nidosi,
Har bir harfda umid yotar, har bir darsda orzusi.
Bolalarning koʻzlarida chaqnardi bir yangi bahor,
Oʻqish, yozish, dunyo bilish – qalblar uchun eng ulugʻ chor. Gazetlarda yozgan soʻzi boʻlar edi oʻqdek keskir,
“Jaholatdan chiqish uchun ilm eng buyuk yoʻldir”, – der.
Sahnalarda qoʻygan drama, kulgi orti achchiq haqiqat,
Tomoshabin qalbini ham uygʻotar, sindirar adolat. Taʼqib, tuhmat, zanjir, zindan – toʻsqin boʻlolmadi hargiz,
Maʼrifatga ishonganlar sinmas edi bunday tiz.
Ular tanlab olgan yoʻli – qilich emas, qalam edi,
Birgina dars, bir sahifa ming qalb uchun baland edi. Ey bugunning oʻgʻil-qizi, eshit ularning faryodin,
Bu vatanni ilm bilan obod qilish – sening ham din.
Darsxonangga kirar chogʻing esla ul jasur ajdodni,
Kitob tutib, boshlab bergan ozodlikning ilk qadami. Yangi avlodni uygʻotgan jadidlarning ishi bitmas,
Har oʻqilgan har bir satr ularning nafasini yutmas.
Agar ilmga tiksa qadam bugun ham yoshlar saf tortib,
Ular qurbon boʻlgan orzu boʻlar ertaga roʻyob topib. Shu bois ham har bir maktab – kechagi orzuning nuri,
Har bir oʻqigan bola – jadidlarning davomchisi, zurri.
Yuragingda maʼrifatning yondir olsang bir uchqunin,
Sen ham “yangi avlodni uygʻotganlar” safida tursang munin.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash. – Toshkent, 1999.
2. Oʻzbekiston tarixi: yangi nigoh. Jadidlar harakatidan milliy mustaqillikka qadar. – Toshkent, 1998
3. “Jadidlar millatning yuragida yashamoqda.” // Yuz.uz. sayti. // 19.12.2023.
4. “Jadidchilik harakati” – ilmiy maqola // CyberLeninka elektron bazasi.
5. Xolid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.